

عوامل زمینه‌ساز طلاق در خانواده‌ها به‌ویژه خانواده‌های دیندار

اعظم نوری*

فریاد من از فراق یار است
بی روی چو ماه آن نگارین
و افغان من از غم نگار است
رخساره من به خون نگار است
خون جگرم ز فرقت تو
از دیده روانه در کنار است^۱

اشاره

طلاق آخرین راه‌حلی است که در اسلام برای اختلاف‌های خانوادگی و نبود تفاهم زوجین پذیرفته شده است؛ با این وجود، «أبغض الحلال» یعنی مبغوض‌ترین حلال الهی خوانده شده است و در میان قشر مذهبی جامعه، نگاه مثبتی به آن وجود ندارد. با وجود توصیه‌های دینی در موضوع خانواده و طلاق، انتظار می‌رود این پدیده در خانواده‌های دیندار به واسطه ایمان، پابندی اخلاقی و تقوای رفتاری، کمتر رخ دهد؛ اما متأسفانه در سال‌های اخیر دیده می‌شود که حتی در خانواده‌های مذهبی نیز آمار جدایی رو به افزایش است.

نوشتار حاضر به تحلیل عوامل زمینه‌ساز طلاق در قالب عوامل خانوادگی و اجتماعی در خانواده‌های دیندار می‌پردازد و نشان می‌دهد که ضعف مهارت‌های ارتباطی، برداشت‌های نادرست از مفاهیم دینی، فشارهای اجتماعی و تغییرات فرهنگی از جمله علل مؤثر در فروپاشی این خانواده‌هاست. در پایان بر لزوم توجه به مفهوم جامع «مودت و رحمت» و تربیت عقلانی و عاطفی و منطقی همسران برای پذیرش نقش همسری در یک خانواده مسلمان تأکید می‌شود.

* کارشناس ارشد رشته تفسیر، پژوهشگر مطالعات زنان و خانواده جامعه الزهرائیه.

۱. سعدی، دیوان اشعار، غزلیات، غزل شماره ۶۷.

عوامل درونی و خانوادگی طلاق در خانواده‌های دیندار

۱. تصور اشتباه درباره معیارهای همسرگزینی

برخی از افراد با تکیه صرف بر ایمان یا ظاهر مذهبی، همسر خود را انتخاب می‌کنند؛ در حالی که ممکن است فردی از نظر اعتقادی و ظاهر مذهبی مانند پوشش یا حضور در محافل مذهبی پذیرفتنی باشد، اما مهارت‌های لازم برای پذیرش نقش همسری را نیاموخته باشد. هرچند توجه به ظاهر نیز در انتخاب همسر دارای اهمیت است، دینداری حقیقی در لایه‌های عمیق شخصیت قرار دارد؛ مانند صداقت و امانت‌داری، کنترل خشم، مسئولیت‌پذیری در زندگی مشترک و

در معیارهای دینی نیز اموری مانند تقوا^۱ و حسن خلق^۲ از ملاک‌های اصلی معرفی شده‌اند نه فقط ظواهر. خانواده‌های مذهبی معمولاً بر دینداری به مثابه معیاری مهم برای ازدواج تأکید می‌کنند؛ اما گاه دیده می‌شود که معیار را با نشانه دینداری اشتباه می‌گیرند. امروزه در میان عوام مردم، برخی از مردم حتی توجه به ظواهر مذهبی را نیز ضروری نمی‌دانند و دین را امری شخصی قلمداد می‌کنند؛ در حالی که دین اسلام به دلیل جامع بودن و داشتن کمال هرگز امر شخصی نیست، بلکه حتی در محدوده حریم شخصی، قواعدی را بیان می‌کند که رعایت و توجه به آنها ضامن زندگی خانوادگی و اجتماعی سالم و متعادل است.^۳

۲. ضعف در مهارت گفتگو و حل تعارض

تصور غلط و اشتباهی در بسیاری از خانواده‌های مذهبی وجود دارد که چون پایه ازدواج بر ایمان است، نیازی به بررسی و آموزش مهارت ارتباطی نیست. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا»^۴ و با مردم به نیکویی سخن بگویید». سخن نیکو، نخستین پایه اخلاق خانوادگی است. در زندگی مشترک گفتگو و سخنان محبت‌آمیز جایگاه مهمی دارد و

۱. «وَأَلِّمُوا مَوْلَاهُمْ خَيْرٌ مِنْ مَشْرَكِهِ» (بقره: ۲۲۱).

۲. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۱۴، ص ۱۵.

۳. اموری مانند رعایت عدالت، پرهیز از ظلم و آزارهای زبانی به دیگران، توجه به مال حلال و ... همه از سفارش‌های دینی هستند که رعایت آنها هم در زندگی خانوادگی و هم در اجتماع، سبب پرهیز از تنش‌ها و ضامن سلامت اجتماعی است.

۴. بقره: ۸۳.

سوءتفاهم‌های ناگفته، گاه موجب تنش و بداخلاقی و در ادامه تیرگی روابط خواهد شد. شاید بتوان گفت بسیاری از طلاق‌ها نه از گناه، بلکه از «نگفتن و نشنیدن» آغاز می‌شود. رعایت اموری مانند مهربانی در کلام، صبر و تلاش برای فهم سخن طرف مقابل، دوری از خشم و سخن‌گفتن با لحن آرام از اموری هستند که می‌تواند گفتگویی به دور از تنش و با هدف حل مشکلات به همراه داشته باشد. قرآن کریم در تشویق افراد به لطیف‌کردن صوت، تشبیهی دارد تا فرد را به صوت ملایم در همه‌جا به‌ویژه در خانواده برانگیزاند: «وَأَغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ إِنَّ أَنْكَرَ الْأَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَمِيرِ»^۱ و از صدایت بکاه که بی‌تردید ناپسندترین صداها، صدای خران است». در روایات آمده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله هرگز سخن کسی را قطع نمی‌کرد و با آرامش و مهربانی سخن می‌گفت.^۲

سخن چو گویی سنجیده گوی در مجلس	که از کلام نسنجیده خوار گردد مرد
بی روی چو ماه آن نگارین	صریح باش و به جد کوش و گرد هزل مگرد
بسا سخن که ازو خاست بحث و جنگ و قتال	بسا عمل که از او زاد رشگ و کین و نبرد
گر آنچه گویی دانی، بری فراوان سود	ور آنچه دانی گویی، کشی فراوان درد
نه هرکه هرچه توانست گفت، باید گفت!	نه هرکه هرچه توانست کرد، باید کرد! ^۳

۳. برداشت نادرست از قوام‌داشتن مرد

در قرآن کریم می‌خوانیم: «الزَّجَالُ قَوَامُونَ عَلَى النِّسَاءِ...»^۴ مردان، کارگزاران و تدبیرکنندگان [زندگی] زنان‌اند». بر اساس تفسیر بسیاری از بزرگان، قوام‌داشتن به معنای مسئولیت و سرپرستی است نه سلطه و تحکم مطلق؛ همچنین به گونه‌ای است که همراه با درک شرایط زن و مراعات حال اوست.^۵ تفسیر نادرست از این آیه در برخی از خانواده‌ها، زمینه‌ساز لجاجت یا بی‌احترامی

۱. لقمان: ۱۹.

۲. سیدمحمدحسین طباطبائی؛ سنن النبی صلی الله علیه و آله، ص ۱۸.

۳. ملک‌الشعراى بهار، قطعات، شماره ۴۶.

۴. نساء: ۳۴.

۵. «وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ: و با آنان به صورتی شایسته و پسندیده رفتار کنید» (نساء: ۱۹).

می‌شود؛ درحالی‌که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ، وَأَنَا خَيْرُكُمْ لِأَهْلِي»^۱ بهترین شما کسی است که برای خانواده‌اش بهترین باشد و من بهترین شما برای خانواده‌ام هستم». این روایت معیار قوامیت مردان را در کنار مسئولیت و مراقبت از خانواده، محبت و خدمت می‌داند نه در تحکم و برتری‌جویی. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با اینکه اشرف مخلوقات بود، برخلاف فرهنگ حاکم بر آن زمان به همسرانش محبت ویژه‌ای داشت؛ مدارا و گذشت ایشان به حدی بود که خداوند در سوره «تحریم» خطاب به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «ای پیامبر، چرا برای جلب رضایت همسرانت، آنچه را که خدا بر تو حلال کرده است، حرام می‌کنی؟»^۲ افزون بر شأن نزول آیه شریفه، آیه بیان می‌کند که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای جلب رضایت همسرانش چیزی را بر خود حرام کرد که بر وی حلال بود.

۴. انتظارات غیرواقعی از همسر مذهبی

یکی از سفارش‌های اسلام، توجه به عیوب خود قبل از بررسی عیوب دیگران است.^۳ برخی افراد خود را از هر نظر بری از عیب و نقص می‌بینند؛ اما مشکلات رفتاری دیگران را مورد توجه قرار می‌دهند و انتظار اصلاح دارند. برخی نیز تصور نادرستی از همسر مذهبی دارند و شریک زندگی خود را بی‌نقص و کاملاً منطبق بر معیارهای دینی می‌خواهند؛ گویی دینداری باید انسان را به عصمت برساند. خداوند در سوره «نساء» می‌فرماید: «وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ فَإِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَيَجْعَلَ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا»^۴ و با آنان به صورتی شایسته و پسندیده رفتار کنید. و اگر [به علتی] از آنان نفرت داشتید [باز هم با آنان به صورتی شایسته و پسندیده رفتار کنید]؛ چه بسا چیزی خوشایند شما نیست و خدا در آن خیر فراوانی قرار می‌دهد». شاید بتوان گفت آیه این نکته را بیان می‌کند که نباید انتظار کمال مطلق داشت؛ حتی اگر نقص و کمبودی در همسرانتان دیدید، ممکن است خیر و برکت در آن باشد.

۱. محمد بن علی ابن بابویه، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۴۲۵.

۲. تحریم: ۱.

۳. «طوبی لمن شغلّه عیبه عن عیوب الناس» (محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغه، خطبه ۱۷۶).

۴. نساء: ۱۹.

عوامل زمینه‌ساز طلاق در خانواده‌ها به‌ویژه خانواده‌های دیندار ■ ۱۳۳

امام علی علیه السلام فرمود: «قَدَارَهَا عَلَى كُلِّ حَالٍ وَ أَحْسِنِ الصُّحْبَةَ لَهَا فَيُضْفُو عَيْشُكَ»^۱ همیشه با همسرت مدارا کن و با او به نیکی همنشین باش تا زندگی‌ات باصفا شود». مدارا در این روایت به معنای پذیرش محدودیت‌ها و پرهیز از توقعات غیرواقعی است.

۵. غفلت از عواطف خانوادگی

دین در برخی خانواده‌ها به مجموعه‌ای از مناسک خشک تقلیل یافته است و رابطه عاطفی میان زن و شوهر کم‌رنگ می‌شود؛ درحالی‌که اساس ازدواج بر «مودّت و رحمت» است: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»^۲ و از نشانه‌های [قدرت و ربوبیت] او این است که برای شما از جنس خودتان همسرانی آفرید تا در کنارشان آرامش یابید و در میان شما دوستی و مهربانی قرار داد؛ به‌یقین در این [کار شگفت‌انگیز] نشانه‌هایی است برای مردمی که می‌اندیشند». در سیره اهل بیت علیهم السلام مشاهده می‌شود که محبت در ارتباطات کلامی با خانواده همواره مورد توجه بوده است و دیگران را نیز به ابراز محبت تشویق می‌نمودند و با ذکر پاداش‌های اخروی سعی در نهادینه‌کردن این رفتارها در میان مسلمانان داشتند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «قَوْلُ الرَّجُلِ لِلْمَرْأَةِ إِنِّي أُحِبُّكَ لَا يَذْهَبُ مِنْ قَلْبِهَا أَبَدًا»^۳ این سخن مرد به زن که "دوست دارم" هرگز از قلب زن خارج نمی‌شود». سخن محبت‌آمیز مرد با همسرش منجر می‌شود:

(الف) امنیت عاطفی ایجاد می‌شود؛

(ب) دل همسر آرام می‌گیرد؛

(ج) محبت و انس در خانواده تقویت می‌شود؛

(د) فضای خانه از نزاع و درگیری دور می‌شود.

با تعاملات مثبت و عاطفی در خانواده، آرامش راستین از خانه آغاز می‌شود و به محیط اجتماع کشانده می‌شود.

۶. دخالت نادرست خانواده‌ها

یکی از مهم‌ترین عوامل اختلاف‌های خانوادگی، دخالت خانواده‌های طرفین در زندگی زوجین

۱. حسن بن فضل طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۲۱۸.

۲. روم: ۲۱.

۳. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۲۳.

به‌ویژه جوانانی است که به‌تازگی ازدواج کرده‌اند. پیامبر ﷺ فرمودند: «فردی که میان زن و شوهر فتنه افکند، گناهی بزرگ مرتکب شده است و مورد لعنت خدا در دنیا و آخرت است».^۱

قرآن دستور می‌دهد در اختلاف‌های خانوادگی، دو داور از دو خانواده برگزیده شوند تا با عدالت و خیرخواهی صلح برقرار نمایند: «فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا...».^۲

اما در عمل گاهی والدین به دلیل رواج تک‌فرزندی و وابستگی عاطفی به فرزندان، به دور از منطق گاه به جای داور، بیشتر سبب اختلاف و تنش می‌شوند. دخالت از سر تعصب یا سوءظن یا دلسوزی نابجا و افراطی، یکی از عوامل پنهان طلاق در خانواده‌هاست. احترام به والدین و حفظ صله رحم مورد سفارش ائمه دین بوده است؛ اما این احترام و آمدوشد نباید به مرز دخالت و نقض حریم خصوصی و استقلال زوجین منجر شود.

۷. فهم اشتباه از آموزه‌های دینی

در جامعه امروز، تفاوت دیدگاه‌های مذهبی میان افراد رو به افزایش است؛ به این معنا که هر کسی دیدگاه و برداشت متفاوت و گاه اشتباه بدون مطالعه یا مراجعه به اهل علم را برای خود برمی‌گزیند؛ گاه نیز ممکن است برخی تفسیر سخت‌گیرانه داشته باشند؛ برخی هم نگاهی همراه با تساهل و تسامح. خداوند می‌فرماید: «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ».^۳

آنان که سخن را می‌شنوند و از بهترینش پیروی می‌کنند». برای مثال در کلمات معصومان (علیهم‌السلام)، بخشش مهریه از سوی زن اجر و ثواب فراوانی دارد و به زنان توصیه شده است در مخارج زندگی قناعت پیشه کنند؛ از سوی دیگر به مردان توصیه می‌شود که مهر همسرانشان را پردازند و در زندگی به نسبت توانایی مالی خود گشاده‌دست باشند. دین مجموعه‌ای از قواعد و اخلاقیات و ... است و نمی‌توان بخشی از آن را انجام داد و در برابر بخش دیگر بی‌تفاوت بود؛ بنابراین حقوق و وظایف به‌ویژه در خانواده و رابطه زوجین امری هماهنگ و دو کفه‌ترازو و از اخلاق و تقوای الهی است که میان آنها توازن و تعادل ایجاد می‌کند.

۱. حسن بن محمد دیلمی، اعلام الدین، ص ۴۱۹.

۲. نساء: ۳۵.

۳. زمر: ۱۸.

عوامل بیرونی طلاق در خانواده‌های دیندار

۱. فشارهای اقتصادی

یکی از مشکلات امروز، وجود فشارها و مشکلات اقتصادی است. قرآن درباره ازدواج و تشکیل خانواده وعده داده است: «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنَّ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِيهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»^۱ [مردان و زنان] بی‌همسرتان و غلامان و کنیزان شایسته خود را همسر دهید؛ اگر تهدیدست‌اند، خدا آنان را از فضل خود بی‌نیاز می‌کند؛ و خدا بسیار عطاکننده و داناست».

بر اساس تفسیر نمونه، وعده «يُغْنِيهِمُ اللَّهُ» به معنای گشایش و برکت است،^۲ بی‌نیازی می‌تواند با برکت‌های مادی یا با وسعت رزق از راه‌های پیش‌بینی نشده و ایجاد آرامش روانی باشد. منظور آیه این نیست که ناگهان انسان ثروتمند می‌شود، بلکه خداوند بر اثر ازدواج است که برکت، آرامش، مسئولیت‌پذیری، افزایش تلاش و گشایش در رزق ایجاد می‌کند؛ این مسئله، قانون طبیعی همراه با عنایت الهی است. بسیاری از مردم تجربه کرده‌اند که بعد از ازدواج، رزق و روزی‌شان بیشتر شده است؛ پس سنت الهی از طریق اسباب طبیعی عمل می‌کند.

۲. تأثیر فضای مجازی و تغییر فرهنگی

فضای مجازی با نمایش زندگی‌های تجملی و مقایسه‌های مداوم، قناعت را از خانواده‌ها گرفته است و امور و روابط غیر واقعی یا نامناسب با فرهنگ و سنت ایرانی اشاعه می‌دهد. ارتباط‌گیری آسان در فضای مجازی موجب سهل‌شدن گفتگوهای عاطفی یا دوستانه با جنس مخالف شده است؛ همچنین ارسال تصاویر و پیام‌های نامتعارف از دیگر مضرات فضای مجازی است. در موارد زیادی نیز انتظارات اقتصادی افراد افزایش یافته است و افراد در زندگی همسر خود را با افرادی خوش‌ظاهر، خوش‌پوش یا به‌ظاهر موفق در فضای مجازی مقایسه می‌کنند؛ درحالی‌که بسیاری از نمایش‌های فضای مجازی به دور از واقعیت و تنها ویتترین نمایشی برای جذب دنبال‌کننده و اهداف اقتصادی هستند. افزایش سواد رسانه و آگاهی‌بخشی مؤثر زوجین می‌تواند

۱. نور: ۳۲.

۲. ناصر مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۴۵۷.

آسیب‌ها در این بخش را به حداقل برساند. گاهی والدین نیز نمی‌توانند در ایجاد و تقویت سواد رسانه در فرزندان‌شان رویکرد مناسب و قابل قبولی داشته باشند؛ از این رو تغییرات فرهنگی همراه با سایر مردم در قشر مذهبی نیز مؤثر افتاده است و گاه ایجاد و گسترش تجمل‌گرایی، بی‌مسئولیتی و تحمل نکردن تفکر مخالف و ... در خانواده‌ها، ممکن است موجب گسست و جدایی عاطفی و طلاق در خانواده‌ها شود.

۳. بی‌توجهی به تعالیم دینی در مهارت‌های زندگی

برخی از خانواده‌ها گاه آموزش دینی را تنها به فقه و احکام و برخی امور ظاهری محدود می‌کنند و به اموری مانند خلق نیکو و صبر و مدارا و دیگر مهارت‌های ارتباطی کمتر توجه می‌شود؛ در حالی که بسیاری از آموزه‌های دینی ظرفیت بالایی برای آموزش مهارت‌های زندگی مانند صبر، گذشت، کنترل خشم و برنامه‌ریزی اقتصادی و ... دارند. خداوند می‌فرماید: «وَعَاشِرُهُنَّ بِالْمَعْرِوفِ»^۱ و با آنان به صورتی شایسته و پسندیده رفتار کنید؛ یعنی معاشرت و تعامل نیکو با همسر، اصل قرآنی و مهارت رفتاری مهمی است که بی‌تردید نیازمند آموزش است؛ برای مثال معصومان علیهم‌السلام بر کم بودن هزینه ازدواج و مخارج زندگی تأکید می‌کنند،^۲ در حالی که متأسفانه تربیت در خانواده‌های امروزی به گونه‌ای است که می‌کوشند کودکان از همان ابتدا هرچه می‌خواهند در اختیار داشته باشند، بدون اینکه تلاشی کنند یا با فرهنگ پس‌انداز و قناعت آشنا شوند؛ البته که متأسفانه مواردی از این قبیل حتی در خانواده‌های مذهبی هم دیده می‌شود.

بنابراین لازم است نهادهای دینی، آموزش مهارت‌هایی مانند گفتگو، کنترل خشم و مدیریت عاطفه را در کنار تعلیم احکام تقویت کنند.

چارچیز دیگر ای نیکو سرشت	هست از جمله خلایق نیک زشت
زان چهار اول حسد کینی بود	زان گذشتی عجب و خودبینی بود
خشم خود دیگر فروناخوردن است	خصلت چارم بخیلی کردن است
ای پسر کم گرد گرد این خصال	از برای آنکه زشت است این فعال

۱. نساء: ۱۹.

۲. «من بركة المرأة خفة المؤنثها» (محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۳۱).

غل‌وغش بگذار چون زر پاک شود پیش از آنکه خاک گردی خاک شو
حرص بگذار و قناعت پیشه کن آخر از مردن یکی اندیشه کن^۱

۴. وجود شکاف‌های نسلی

امام علی علیه السلام در نامه معروف خود به امام حسن علیه السلام فرمودند: «فرزندانتان را برای زمان خودشان تربیت کنید، نه زمان خودتان».^۲ تحمیل نظرات و عملکرد به فرزندان و نسل جوان به‌ویژه در مسائل سبک زندگی، موجب مقاومت پنهان آنها و فاصله عاطفی می‌شود؛ به این معنا که حتی آموزش‌های دینی به‌ویژه در مقوله سبک زندگی باید پویا و زمان‌شناسانه باشد، روحیات افراد در نظر گرفته شود و رفتارها و آموزش‌های لازم، براساس موقعیت و شخصیت افراد باشد.

راهکارهای پیشگیری از طلاق در خانواده

الف) ترویج گفتگوی صمیمانه و آموزش مهارت ارتباطی؛ مساجد، مراکز دینی و مشاوران مذهبی باید دوره‌های آموزشی برای زوج‌ها برگزار کنند تا بیاموزند چگونه با زبان روز و استدلال اختلاف‌ها را حل کنند؛

ب) بازتعریف مسئولیت‌ها و حقوق در خانواده بر مبنای اسلام به دور از افراط و تفریط؛

ج) تقویت نقش دین در آرامش اقتصادی و امید به زندگی؛

د) آموزش‌های دینی بر مبنای مهارت‌های رفتاری و اخلاقی؛

هـ) احیای مفهوم «مودت و رحمت» موردنظر قرآن کریم در رسانه‌های دینی.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، چ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین قم، ۱۴۱۳ ق.
۲. زارعی توپخانه، محمد و دیگران، «بررسی تفاوت میزان طلاق و پابندی دینی در میان سبک‌های همسرگزینی»، فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، س ۹، ش ۲۹، ۱۳۹۳ ش.

۱. عطار نیشابوری، پندنامه، بخش ۲۶.

۲. محمد بن حسین شریف الرضی، نهج البلاغه، نامه ۳۱.

۳. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغة، ج ۱، ترجمه: دشتی، قم: نشر مشهور، ۱۳۷۹ ش.
 ۴. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، ج ۱، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
 ۵. طباطبائی؛ سید محمد حسین، سنن النبی ﷺ، قم: [بی نا]، ۱۳۹۰ ش.
 ۶. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۳ ق.
 ۷. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۲۸، ج ۱۰، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ ش.
8. <https://ganjoor.net/>